

ZAGROŻENIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO NA ŚWIECIE

Olgierd Jakubowski

olgierdjakubowski@gmail.com
orcid.org/0000-0002-5530-1025
Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków
ul. Szwoleżerów 9
00-464 Warszawa

Zagrożenie dziedzictwa kulturowego przestępczością – analiza wydarzeń w 2018 roku

Criminal Threats to the National Heritage – an Analysis of the Events of 2018

Summary: This article presents selected cases of cultural heritage crime in Poland during 2018 based on statistics prepared by the local police, the National Revenue Administration and the Border Police. It is worth noting that this is a year in which new systems for the reduction of threats to cultural goods have come into force. It should be considered when assessing the security status of cultural heritage in the future. Studies on various cases of crimes against heritage carried out in 2014-2018 allow one to indicate trends in perpetrators' activities and identify the main threats to monuments at that time. The complementary presentation of collective information on the threat of cultural heritage is essential for the perspective of research, in order to develop a strategy for its protection.

Keywords: crime, statistics, national heritage, robbery, damage

Streszczenie: W artykule przedstawiono wybrane przypadki przestępstw w 2018 r. na tle statystyk Policji, Krajowej Administracji Skarbowej i Straży Granicznej. Warto zauważyć że w roku 2018 weszły w życie nowe systemowe rozwiązania mające ograniczyć zagrożenia dla dóbr kultury. Należy je uwzględnić, badając w przyszłych latach stan bezpieczeństwa dziedzictwa kulturowego. Analizy przypadków przestępstw przeciwko dziedzictwu prowadzone przez autora w latach 2014-2018 pozwalają wskazać na tendencje

w działaniach sprawców i określić główne zagrożenia dla zabytków w tym czasie. Komplementarne przedstawienie informacji o zagrożeniu dziedzictwa kulturowego przestępczością jest istotne dla badań mających na celu wypracowanie strategii jego ochrony.

Słowa kluczowe: przestępczość, dziedzictwo kulturowe, napad rabunkowy, zniszczenie

Wstęp

Ocena tendencji mających wpływ na zagrożenie przestępczością przeciwko dziedzictwu kulturowemu jest celem niniejszego artykułu. Powstał on w ramach cyklu diagnozującego to zjawisko w zakresie długo- i krótkoterminowym. W artykułach z lat 2015-2018 r.¹ autor wskazał źródła danych dotyczących skali i specyfiki zjawiska przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu w Polsce. Niniejsze opracowanie opiera się na dostępnych danych statystycznych², jest również uzupełnione studiami przypadków (*case method*) – metodą pozwalającą badać zjawisko. Przewodzone przez 6 kolejnych lat badania skali przestępczości ujawniają tendencje – zarówno w Polsce, jak i na świecie – związane z działaniami sprawców przestępstw wymierzonych w dziedzictwo.

W roku 2018 zaszło wiele istotnych zmian w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego przed przestępczością w Polsce. W szczególności zaczęły obowiązywać nowe przepisy dotyczące odpowiedzialności karnej za poszukiwania zabytków bez pozwolenia. Rozwiązanie to ułatwia ściganie przez Policję sprawców przestępstw wymierzonych w zabytki archeologiczne. W zakresie bezpieczeństwa obrotu zabytkami weszły w życie przepisy nakładające obowiązek prowadzenia ksiąg ewidencyjnych przez antykwariuszy³. Istotnym systemowym rozwiązaniem jest również wprowadzenie do przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁴ (dalej: u.o.z.) kar administracyjnych za naruszenie prze-

¹ Zob. następujące artykuły O. Jakubowskiego: *Zagrożenie dziedzictwa kulturowego przestępczością - analiza wydarzeń z 2014 roku*, „Santander Art and Culture Law Review” 2015, nr 1, s. 263-274; *Zagrożenie dziedzictwa kulturowego przestępczością - analiza wydarzeń z 2015 roku*, „Santander Art and Culture Law Review” 2016, nr 1(2), s. 241-258; *Zagrożenie dziedzictwa kulturowego przestępczością - analiza wydarzeń z 2016 roku*, „Santander Art and Culture Law Review” 2017, nr 1(3), s. 249-276; *Zagrożenie dziedzictwa kulturowego przestępczością - analiza wydarzeń z 2017 roku*, „Santander Art and Culture Law Review” 2018, nr 1(4), s. 215-236.

² W zakresie danych statystycznych na świecie dotyczących poziomu przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu w ocenie autora nie ma obecnie wiarygodnych statystyk dotyczących zjawiska.

³ Zob. W. Szafranski, *Księgi ewidencyjne jako element kontroli obrotu zabytkami? Na marginesie projektu ustawy o restytucji narodowych dóbr kultury*, w: I. Gredka-Ligarska, D. Rozmus (red.), *Legalne/nielegalne poszukiwanie zabytków i obrót zabytkami. Na styku archeologii i prawa*, Oficyna Wydawnicza „Humanitas”, Wyższa Szkoła Humanitas, Sosnowiec 2017.

⁴ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tekst jedn. Dz. U. z 2018 r., poz. 2067, 2245.

pisów tego aktu prawnego oraz zaostrenie sankcji za zniszczenie lub uszkodzenie zabytku. Wpływy z kar administracyjnych oraz nawiązki orzeczone przez sąd w razie skazania za przestępstwo zniszczenia lub uszkodzenia zabytku z art. 108 u.o.z. wpływają do Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków, który jest państwowym funduszem celowym, a jego dysponentem jest Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Pierwszy rok obowiązywania nowych przepisów wykazał pewną skuteczność nowych rozwiązań – na dzień 1 grudnia 2018 r. należności względem Funduszu wynosiły 1 365 900 zł, a rzeczywiste wpłaty 649 271,12 zł. Natomiast tytułem nawiązek na konto Funduszu wpłynęło 50 173,91 zł ze 102 446,57 zł orzeczonych na podstawie 20 wyroków karnych⁵. Istotnym wydarzeniem mającym wpływ na poziom bezpieczeństwa dziedzictwa kulturowego w Polsce jest również podpisanie w lutym 2018 r. porozumienia Generalnego Konserwatora Zabytków i Komendanta Głównego Policji w sprawie współdziałania w zakresie zapobiegania i zwalczania przestępczości skierowanej przeciwko zabytkom oraz innym dobrom kultury. Dokument ten na kolejne lata będzie kształtował zasady i warunki współpracy między Policją, służbami konserwatorskimi oraz wyspecjalizowanymi instytucjami kultury, co może przyczynić się do ograniczenia patologicznych zjawisk zagrażających dziedzictwu kulturowemu. W ocenie autora nowe rozwiązania prawne w kontekście ich wpływu na ochronę dziedzictwa kulturowego przed przestępczością będzie można ocenić dopiero po dłuższym okresie obowiązywania.

Skala i specyfika zjawiska przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu w Polsce w statystykach organów ścigania oraz Krajowej Administracji Skarbowej

Istotnym źródłem informacji o przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu są dane opracowywane przez pracowników Komendy Głównej Policji⁶. Zgodnie z nimi, przestępstw ściganych na podstawie przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami było w 2018 r. 87 (w 2017 r. – 91). Stwierdzono również 463 przestępstwa⁷ ścigane na podstawie przepisów ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny⁸. Dane związane z działaniami Policji należy

⁵ Zob. K. Zalańska, *Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków – w kierunku systemowych zmian w ochronie zabytków*, <http://cennebezczenne.pl/wp-content/uploads/2019/03/2019-1-2-ZALASINSKA.pdf> [dostęp: 3.07.2019].

⁶ Zob. A. Grajewski, *Skala zagrożeń przestępczością przeciwko dobrom kultury w 2018 r. Efektywność Policji*, <http://cennebezczenne.pl/wp-content/uploads/2019/03/2019-1-2-GRAJEWSKI.pdf> [dostęp: 3.07.2019], a także zamieszczone na stronie Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów opracowanie na podstawie informacji z Biura Kryminalnego Komendy Głównej Policji *Przestępczość przeciwko dobrom kultury w 2018 r.*, <https://stratyzabytkow.nimoz.pl/aktual/przestepczosc-przeciwko-dobrom-kultury-2018-r/> [dostęp: 3.07.2019].

⁷ *Przestępczość przeciwko dobrom kultury...*

⁸ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, tekst jedn. Dz. U. z 2018 r. poz. 1600, 2077.

uzupełnić informacjami Straży Granicznej oraz Krajowej Administracji Skarbowej (KAS) dotyczącymi kompetencji tych organów w zakresie zwalczania przemytu dóbr kultury.

W 2018 r. Straż Graniczna wszczęła dwa postępowania przygotowawcze w zakresie nielegalnego wywozu dóbr kultury, tj. o czyn z art. 109 u.o.z., w szczególności:

- postępowanie w lotniczym przejściu granicznym Nadwiślański Oddział Straży Granicznej, dotyczące 4 sztuk zabytkowej broni z XIX w. oraz ryngrafu (postępowanie umorzone ze względu na brak znamion czynu zabronionego),
- postępowanie w drogowym przejściu granicznym Bieszczadzki Oddział Straży Granicznej, dotyczące pojazdu zabytkowego z 1940 r. (postępowanie umorzone ze względu na brak znamion czynu zabronionego).

Inne podejmowane w 2018 r. przez Straż Graniczną zadania wiązały się z podejmowanymi w trybie ciągłym działaniami kontrolnymi ukierunkowanymi na identyfikację potencjalnego wywozu nielegalnego dóbr kultury z kraju. Kontynuowano również koordynację przepływu informacji – za pośrednictwem wewnętrznego systemu Straży Granicznej – o alertach dotyczących kradzieży i przemytu dóbr kultury (wszelkich kategorii), co do których istnieje podejrzenie, że zostaną lub zostały nielegalnie przewiezione przez granicę danego kraju lub granicę UE. W 2018 r. wpłynęło 19 wniosków poszukiwawczych za pośrednictwem takiego systemu, natomiast w 2017 r. – 76⁹.

Działania Krajowej Administracji Skarbowej związane z przeciwdziałaniem nielegalnemu wywozowi i wwozowi dóbr kultury łączą się z wieloma czynnościami uwzględnianymi w statystykach tej służby. Dane statystyczne za 2018 r. dotyczą nie tylko działań związanych z zatrzymaniem zabytku nielegalnie wywożonego za granicę, lecz wszystkich działań podejmowanych przez organy KAS wobec wywożonych przedmiotów w celu sprawdzenia, czy na wywożony przedmiot konieczne jest uzyskanie pozwolenia zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, czyli m.in. w przypadkach:

- nielegalnego wywozu zabytków (wywóz zabytku bez pozwolenia),
- nielegalnego przywozu zabytków (przemyt),
- weryfikacji dokonywanych w przypadku braku dokumentów potwierdzających fakt, że zabytek nie wymaga pozwolenia (wycena, ocena, faktura itp.),
- weryfikacji dokonywanych w przypadku wątpliwości organu celnego co do rzetelności przedstawionych dokumentów,
- dokonania ustalenia lub potwierdzenia, czy wiek lub wartość przedmiotu przekracza progi wskazane w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- zaniżania wartości w przywozie,
- zatrzymań falsyfikatów.

⁹ Dane z Komendy Głównej Straży Granicznej – pismo z dnia 16 maja 2019 r., sygn. KG-OI-III.OI 80.53.2019, niepubl.

W statystykach nie zostały uwzględnione działania polegające jedynie na dopuszczeniu przez organ celny do wywozu/przywozu zabytków w przypadkach przedstawienia pozwolenia na wywóz lub innych niebudzących wątpliwości dokumentów potwierdzających fakt, że na wywóz przedmiotu nie jest wymagane uzyskanie pozwolenia. Zgodnie ze statystykami Krajowej Administracji Skarbowej, w 2018 r. 23 spraw dotyczyło wywozu, 16 – przemytu dóbr kultury przy wwozie dzieł na teren kraju, a 7 ze spraw wiązało się z weryfikacją dobra kultury w trakcie przywozu¹⁰.

Wybór przestępstw przeciwko dziedzictwu kulturowemu oraz innych wydarzeń mających wpływ na zwalczanie tego typu przestępczości w 2018 roku na terenie Polski

Na terenie naszego kraju, jak wskazują statystyki policyjne, dochodzi do wielu przestępstw przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Poniższe zestawienie stanowi wybór przypadków, które w 2018 r. wyróżniały się na tle innych tego typu przestępstw. Sekwencje zdarzeń dotyczących przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu w Polsce przedstawiono chronologicznie.

Styczeń

Na przejściu drogowym w oddziale celnym w Korczowej funkcjonariusze KAS ujawnili przemyt przedmiotów zabytkowych o charakterze historycznym i wojskowym (zegarek, lornetka, manierka, 5 medali, 2 zegary ściennie, 3 czapki, pasek, 8 kłódek, 4 klucze, 78 grotów, 3 talerze, 2 półmiski, 2 hełmy, okulary, bagnet, symbol o charakterze narodowościowym, 3 trzonki do siekiery, klamra do paska, 52 guziki, medalik, 6 książek gratulacyjnych).

Luty

W Tylkowie w trakcie przeszukania policjanci ujawnili nielegalnie pozyskane zabytki archeologiczne w postaci 3 toporów średniowiecznych oraz siekierki z okresu epoki brązu.

Zatrzymano osobę podejrzaną o oszustwo i wprowadzenie na rynek fałszywych obrazów. Sprawca oferował m.in. falsyfikat obrazu Tadeusza Makowskiego.

Marzec

Na przejściu granicznym w Bobrownikach funkcjonariusze KAS ujawnili przemyt średniowiecznego grotu włóczni. Przystępstwa dokonał obywatel Białorusi.

¹⁰ Dane z Departamentu Ceł Ministerstwa Finansów – pismo z dnia 31 maja 2018 r., sygn. DC5.8870.421.2019.APGA, niepubl.

ZAGROŻENIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO NA ŚWIECIE

Olgiard Jakubowski

Kwiecień

W Oddziale Celno-Drogowym w Dorohusku na przejściu drogowym funkcjonariusze KAS ujawnili w autokarze przemyt dóbr kultury (84 naszywki określające rodzaje wojsk Armii Czerwonej, 27 butonierki – torby (worki) do elementów wyposażenia żołnierzy w kolorze khaki, 1813 emblematów do mundurów, odznaczeń szeregowych żołnierzy w postaci gwiazdy z sierpem i młotem, 11 hełmofoonów radzieckich letnich, 117 czapek żołnierskich polowych w kolorze brązowym i czarnym z widocznymi symbolami gwiazdy czerwonej, 2 pary pagonów na mundur Armii Czerwonej, 342 naszywki na mundury w kolorze czerwonym, czarnym i niebieskim, 24 figurki porcelanowe przedstawiające żołnierzy radzieckich w różnych mundurach Armii Czerwonej, 10 furażerek żołnierskich w kolorze khaki, flaga w kolorze czerwonym z napisem w języku rosyjskim „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się”, 3 odznaczenia Armii Czerwonej z opakowaniem). Przedmioty znaleziono w bagażu obywatela Ukrainy.

Maj

W Sandomierzu w muzeum okręgowym ukradziono z ekspozycji pamiątki po malarzu Janie Pawle Mazurkiewiczu (w latach 1947-1948 burmistrzu Sandomierza).

W Oddziale Celno-Drogowym w Dorohusku na przejściu drogowym funkcjonariusze KAS ujawnili w autokarze przemyt dóbr kultury w postaci: 6 sportowych medali pamiątkowych z okresu ZSRR, statuetki mosiężnej na podstawie granitowej, medalu pamiątkowego 1945 r., 13 monet z początków XX w., 5 uchwytów na szklanki w kolorze srebrnym, 17 okolicznościowych monet pamiątkowych jednorublowych w kolorze srebrnym z okresu ZSRR, 6 monet z okresu ZSRR, 2 emblematów wojskowych z okresu ZSRR, odznaki Komsomołu, statuetki mosiężnej przedstawiającej robotnika, papierośnicy w kolorze srebrnym z motywem Kremla, 3 monet z czasów carskich, 8 emblematów z mundurów wojsk III Rzeszy Niemieckiej. Przedmioty znaleziono w bagażu obywatela Ukrainy.

W Nysie doszło do aktu wandalizmu. Dwóch pijanych sprawców uszkodziło maczetą drewnianą rzeźbę Jezusa na krzyżu pochodzącą z XVIII w.

Czerwiec

W Oddziale Celno-Drogowym w Dorohusku na przejściu drogowym funkcjonariusze KAS w samochodzie osobowym obywatela Estonii ujawnili 80 sztuk przemysłowych dóbr kultury, m.in. 12 ikon, biżuterię, zbiór opakowań metalowych służących do przechowywania kawy, herbaty, stodyczy itp. różnej wielkości, formy i stanu zachowania z II poł. XIX i XX w.

W przejściu drogowym w Oddziale Celnym w Chełmie funkcjonariusze KAS ujawnili próbę przemytu dóbr kultury w postaci 9 obrazów oraz kinkietu.

Lipiec

Na terenie Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu z byłego obozowego krematorium dwoje obywateli Węgier usiłowało ukraść cegły.

W kościele w Tarnowie Opolskim doszło do aktu wandalizmu. Sprawca pomalował wpisaną do rejestru zabytków ambonę.

Sierpień

Na drogowym przejściu granicznym w Dorohusku w autokarze, w bagażu obywatela Ukrainy funkcjonariusze KAS ujawnili przemyt 75 dóbr kultury w postaci monet z okresu Rosji Carskiej, Rosji Radzieckiej, brytyjskich, niemieckich i angielskich z XIX i I poł. XX w.

Na drogowym przejściu granicznym w Dorohusku w autokarze, w bagażu obywatela Ukrainy funkcjonariusze KAS ujawnili przemyt 17 dóbr kultury w postaci monet kolekcjonerskich z okresu 1867-1965.

Wrzesień

W Oddziale Celnym w Hrebennem podczas kontroli samochodu osobowego funkcjonariusze KAS ujawnili przemyt obrazu olejnego. Obraz miał podpisy na awersie i rewersie „Marc Chagall” i był ukryty pod kurtką znajdującą się na tylnej kanapie pojazdu.

Październik

Na terenie Polski została przeprowadzona międzynarodowa operacja Pandora III. W jej wyniku zatrzymano 11 osób związanych z nielegalnym obrotem dobrami kultury. Łącznie zabezpieczono ok. 2614 przedmiotów stanowiących dobra kultury, z których blisko połowa stanowiła zabytki archeologiczne.

W Oddziale Celnym w Dołhobyczowie podczas kontroli samochodu osobowego funkcjonariusze KAS ujawnili przemyt przedmiotów kolekcjonerskich (papierosnica koloru srebrnego, 948 okolicznościowych monet jednorublowych, 241 medali i odznaczeń radzieckich, 5 monet okolicznościowych z Izraela, 3 łyżeczki koloru złotego z napisem „Moskwa”, 34 pierścionki koloru srebrnego, 40 różnych monet, 27 banknotów 10-złotowych z datą 1 marca 1940 r., 313 monet z czasów carskich, 40 dyplomów i legitymacji radzieckich, 4 monety z getta, 10 klamer do pasa wojskowego z emblematem ZSRR, 7 pierścionków koloru złotego, 32 emblematy, 50 monet nieczytelnych, świecznik koloru starego złota i 9 świeczek, 9 bransoletek koloru srebrnego, 3 monety radzieckie).

Listopad

W Opolu doszło do aktów wandalizmu na cmentarzu żydowskim. Osoby niepełnoletnie zniszczyły macewy.

Na terenie Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu irlandzki turysta na jednym z baraków wydrapał monetą swoje imię. Sprawca został zatrzymany.

Na drogowym przejściu granicznym w Dorohusku w autokarze, w bagażu obywatela Ukrainy funkcjonariusze KAS ujawnili przemyt 6 monet kolekcjonerskich.

ZAGROŻENIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO NA ŚWIECIE

Olgierd Jakubowski

W miejscowości Nowy Kurzeszyn zidentyfikowano osobę nielegalnie poszukującą zabytków. W wyniku przeszukania przez służby policyjne u sprawcy znaleziono m.in.: 328 monet z różnych okresów historycznych, 30 zabytkowych plomb, nieśmiertelnik, trzy medaliki, nabój pistoletowy kaliber 9 mm oraz inne zabytkowe przedmioty, których stan zachowania wskazuje, że mogły wcześniej zostać wykopane podczas nielegalnych poszukiwań zabytków.

Analizując zdarzenia związane z przestępczością przeciwko dziedzictwu kulturowemu na terenie Polski w 2018 r., należy zwrócić uwagę na zjawisko przemytu do Polski najczęściej z terenu Ukrainy zabytków i przedmiotów kolekcjonerskich. W dalszym ciągu dużym problemem jest wandalizm i nielegalne poszukiwania zabytków. W mniejszym zakresie niż w poprzednich latach dochodziło do kradzieży dóbr kultury. Często miały miejsce akty wandalizmu wymierzone w dziedzictwo sakralne oraz martyrologiczne.

Bibliografia

- Dane z Departamentu Cei Ministerstwa Finansów – pismo z dnia 31 maja 2018 r., sygn. DC5.8870.421.2019.APGA, niepubl.
- Dane z Komendy Głównej Straży Granicznej – pismo z dnia 16 maja 2019 r., sygn. KG-OI-III. OI 80.53.2019, niepubl.
- Grajewski A., *Skala zagrożeń przestępczością przeciwko dobrom kultury w 2018 r. Efektywność Policji*, <http://cennebezczenne.pl/wp-content/uploads/2019/03/2019-1-2-GRAJEWSKI.pdf> [dostęp: 3.07.2019].
- Jakubowski O., *Zagrożenie dziedzictwa kulturowego przestępczością – analiza wydarzeń z 2014 roku*, „Santander Art and Culture Law Review” 2015, nr 1.
- Jakubowski O., *Zagrożenie dziedzictwa kulturowego przestępczością – analiza wydarzeń z 2015 roku*, „Santander Art and Culture Law Review” 2016, nr 1(2).
- Jakubowski O., *Zagrożenie dziedzictwa kulturowego przestępczością – analiza wydarzeń z 2016 roku*, „Santander Art and Culture Law Review” 2017, nr 1(3).
- Jakubowski O., *Zagrożenie dziedzictwa kulturowego przestępczością – analiza wydarzeń z 2017 roku*, „Santander Art and Culture Law Review” 2018, nr 1(4).
- Przestępczość przeciwko dobrom kultury w 2018 r.*, <https://stratyzabytkow.nimoz.pl/aktual/przestepczosc-przeciwko-dobrom-kultury-2018-r/> [dostęp: 3.07.2019].
- Szafrański W., *Księgi ewidencyjne jako element kontroli obrotu zabytkami? Na marginesie projektu ustawy o restytucji narodowych dóbr kultury*, w: I. Gredka-Ligarska, D. Rozmus (red.), *Legalne/nielegalne poszukiwanie zabytków i obrót zabytkami. Na styku archeologii i prawa*, Oficyna Wydawnicza „Humanitas”, Wyższa Szkoła Humanitas, Sosnowiec 2017.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, tekst jedn. Dz. U. z 2018 r. poz. 1600, 2077.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tekst jedn. Dz. U. z 2018 r., poz. 2067, 2245.
- Zalasińska K., *Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków – w kierunku systemowych zmian w ochronie zabytków*, <http://cennebezczenne.pl/wp-content/uploads/2019/03/2019-1-2-ZALASINSKA.pdf> [dostęp: 3.07.2019].